

الله أكبر

91400

پولی

التیجہ (۱۵) کے ۱۶، ۱۷، ۱۸
۴ نومبر ۱۹ (فروری ۱۹۸۶) واسطہ، علی
ذمہ دار

دانشگاه شهید بهشتی

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه تاریخ

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد

کرتیر معمار آیین رسمی ساسانی

استاد راهنما:

دکتر محمود جعفری

استاد مشاور:

دکتر مختاریان

نگارش:

سید حسین فرودی اطربی

شهریور ۸۶

دکتر سید علی
مختاریان

۱۳۸۶
۱۲/۲۷

۱۳۸۶ / ۱۲ / ۲۷

۹۸۴۵۵

تقدیم به :

پدر و مادر بزرگوارم که خوب زیستن را از آنها آموختم .

همسر عزیزم که در سختی ها و خوشی های زندگی همگام
با من بود .

فرزندان خوبم سید محمد و سید احمد که نبودنم را تحمل
کردند .

و همه آنانی که مرا در این کار یاری رساندند .

تقدیر و تشکر:

خدای متعال را سپاسگزارم که به حقیر در به نتیجه رساندن این پایان نامه، با تمام مشکلات موجود کمک نمود.

این تحقیق حاصل کسب آموخته ها از اساتید گرانقدرم در طول دوران تحصیل است، لذا از تمام آنها تشکر و قدردانی میکنم.

بر خود لازم می دانم از جناب آقای دکتر جعفری که برای به انجام رسیدن پایان نامه حاضر از راهنمایی های ارزنده ایشان استفاده شایانی شد، و خانم دکتر مختاریان که همواره با مهربانی و فروتنی پاسخگوی سئوالاتم بوده و کاستی ها را با سعه صدر برطرف می نمودند، صمیمانه سپاسگزاری نمایم.

از بذل توجه و عنایات استادان بزرگوار سرکار خانم دکتر فاضلی پور به عنوان استاد داور این پایان نامه و آقای دکتر مصدق کمال تشکر را دارم و با ادب و تواضع، سپاس بیکران و ارادت قلبی خود را به پیشگاه یکایک آنها تقدیم میدارم.

مقدمه : طرح تحقیق

- ۱----- بیان مساله و اهمیت موضوع
- ۲----- پیشینه تحقیق
- ۳----- سوالات تحقیق
- ۴----- فرضیات
- ۵----- قلمرو تحقیق
- ۶----- روش تحقیق
- ۶----- مشکلات و موانع تحقیق
- ۶----- بررسی برخی از منابع

فصل اول : دین و سیاست در دوره ی ساسانیان

- ۱۳----- اتحاد دین و دولت
- ۲۳----- مبانی نفوذ روحانیان در شاهنشاهی ساسانی

فصل دوم : درباره ی کتیبه های کر تیر

- ۲۹----- پیام و محتوای کتیبه ها
- ۳۲----- معرفی سنگ نبشته های کر تیر
- ۳۹----- گاهشماری سنگ نبشته های کر تیر
- ۴۳----- زبان و سبک کتیبه ها

فصل سوم : کر تیر در دوران پادشاهان ساسانی

- ۴۵----- کر تیر و شا پور
- ۶۰----- کر تیر و هرمزد یکم
- ۶۵----- کر تیر و بهرام یکم
- ۷۲----- کر تیر و بهرام دوم (اوج و افول)

فصل چهارم : سیاست دینی کر تیر (اقلیت های مذهبی)

- ۸۶----- سیاست دینی کر تیر
- ۹۴----- مسیحیت و یهود
- ۱۰۰----- آیین مزدیسنا و زندیقان
- ۱۰۹----- مانی و کر تیر

فصل پنجم: کر تیر در نگاره های صخره ای

- ۱۱۷----- نگاره های بهرام دوم و کر تیر
- ۱۲۰----- کر تیر در نقش رجب
- ۱۲۰----- کر تیر در نقش رستم ، نگاره ی ۱
- ۱۲۱----- کر تیر در نقش رستم ، نگاره ی ۲
- ۱۲۲----- کر تیر در نقش بهرام
- ۱۲۴----- کر تیر در نگاره ی سرمشهد
- ۱۲۴----- کر تیر در نگاره ی برم دلک

۱۲۹----- **نتیجه**

فصل ششم: متن کتیبه های کر تیر

- ۱۳۲----- نقش رجب
- ۱۳۴----- سرمشهد
- ۱۴۴----- کعبه ی زرتشت
- ۱۴۹----- نقش رستم
- ۱۵۹----- فهرست منابع و ماخذ

مقدمه

طرح تحقیق

چکیده:

در دوره ساسانیان میان قدرت پادشاهی و قدرت روحانیون رابطه پرمفهومی برقرار بود. در این روابط توانایی و ضعف پادشاه در افزایش و کاهش قدرت سیاسی و مذهبی روحانیون نقش عمده ای داشت. از روحانیونی که در دوره ساسانیان از قدرت مذهبی و سیاسی زیادی برخوردار گردید کریتز بود. کریتز با قدرت نامحدودی که بدست آورد توانست در کشور آیینی رسمی دولتی برقرار سازد و سیاست مذهبی سختگیرانه ای در برابر جماعات مذهبی اتخاذ کند.

برقراری آیین رسمی در شاهنشاهی ساسانی یک جریان تدریجی بود که با فعالیت های کریتز تحقق پذیرفت. مراحل آغازین فعالیت های کریتز در دوره پادشاهی شاپور یکم و هرمزد یکم بود. اما آغاز واقعی قدرت و نفوذ سیاست دینی کریتز به دوره بهرام یکم باز میگردد که اعدام مانی نمودار بارز آنست. با این حال آرمانهای سیاسی و مذهبی کریتز در زمان بهرام دوم تحقق یافت. آیین زرتشت در این زمان به دین رسمی کشور تبدیل میشود و کریتز برای تحکیم و استواری آیین زرتشت به تاسیس آتشکده ها، اجرای مراسم مذهبی، تخصیص وقف های فراوان و سازماندهی دستگاه دینی میپردازد.

بیان مساله و اهمیت موضوع:

دولت ساسانی به لحاظ نقشی که دین و دستگاه دینی در آن ایفا می کند در مقایسه با دولتهای هخامنشی و اشکانی از ویژگی خاصی برخوردار است. یکی از ویژگی های عمده ایران در آغاز فرمانروایی ساسانیان اتحاد و همکاری نزدیکی بود که میان دین و دولت جهت حفظ یگانگی در کشور و تحکیم پایه های حاکمیت ساسانیان پدید آمده بود. به طوریکه در ابتدا پادشاه ساسانی از حاکمیت مطلق مذهبی و غیر مذهبی در شاهنشاهی برخوردار بوده و به تنهایی در راس قدرت سیاسی و دینی قرار گرفته بود.

اما با روی کار آمدن پادشاهان ضعیفی مانند بهرام یکم و بهرام دوم از قدرت مطلق دینی شاهان کاسته شد. در این روزگار رهبری مذهبی کشور به یک روحانی برجسته ای می رسد که در طول سده ی سوم در بسیاری از جریانات سیاسی و دینی کشور دخالت عمده ای داشت. او در زمان شاپور علی رغم اینکه از مرتبه ی هیربندی برخوردار بود مورد توجه ویژه ی شاهنشاه قرار گرفت و از طرف شاه به سمت ریاست انجمن مغان نایل آمد.

پس از شاپور کر تیر با دریافت عنوان موبد هرمزد از هرمزد یکم از جایگاه بالاتری در شاهنشاهی برخوردار می شود. تا اینکه احتمالاً به دلیل دخالتی که در به تخت نشاندن بهرام یکم کرده بود دربار از نفوذ بیشتری برخوردار گردد. در دوره ی بهرام یکم سیاست قدرت طلبی دینی کر تیر با اعدام مانی شکل تازه ای به خود می گیرد.

اوج و کمال قدرت سیاسی و دینی کر تیر مربوط به دوره ی پادشاهی بهرام دوم است. در این زمان کر تیر عناوین و القاب بزرگی از شاهنشاه دریافت می کند. شاهنشاه سمت موبد و داور همه ی کشور را به او واگذار می کند و حتی او را به پرستاری آتشکده ی آناهیتای استخر که پرستشگاه ویژه ی دودمان ساسانی بود منصوب می کند. قدرت نامحدودی که کر تیر در

زمان بهرام دوم به دست می آورد دست او در اجرای سیاست دینی که مبتنی بر رسمی کردن آیین زرتشتی بود باز میگذارد. به دنبال آن بسیاری از پیروان جماعات مذهبی تحت تعقیب و آزار قرار می گیرند. کر تیر با بنیان نهادن مراکز زرتشتی و رواج شعائر و مراسم دینی و حمایت از مغان به استواری آیین زرتشت می پردازد. علاوه بر این با سازماندهی دستگاه دینی پشتوانه ی محکمی برای تحکیم و تثبیت پایه های دینی ایجاد می کند.

بدین ترتیب کر تیر در این زمان نه تنها فرمانروایی مذهبی کشور را در اختیار می گیرد بلکه حتی به عنوان عامل اصلی سیاست گذاری های دولت نظر خود را در سیاست دینی به شاهنشاه تحمیل می کند.

در این پژوهش؛ بنا به اهمیتی که کر تیر در تثبیت آیین زرتشت به عنوان دین رسمی شاهنشاهی، تحکیم قدرت سیاسی و مذهبی روحانیان زرتشتی و نیز در تثبیت پایه های حکومت ساسانی در سده ی سوم میلادی دارد؛ سعی شده تا اندیشه های دینی - سیاسی کر تیر مورد بررسی و مطالعه قرار گیرد.

پیشینه تحقیق:

درباره تاریخ دینی ساسانیان به شکل کلی کار های تحقیقی ارزنده ای صورت گرفته است. مانند دین ایران باستان (دوشن گیمن)، دین های ایران باستان (هنریک ساموئل نیبرگ) اما این قبیل مطالعات پژوهشی به طور خاص به بررسی تاریخ آیین زرتشت می پردازند و درباره ی کر تیر مطالب چندانی ارائه نمی دهند.

علاوه بر این در باره ی کر تیر مطالعات تحقیقاتی ارزنده ای در خصوص سنگ نبشته های کر تیر صورت گرفته است که بیشتر از منظر ترجمه و حرف نویسی کتیبه ها به آن

می پردازند ولی درباره ی نقش کر تیر در جریانات سیاست دینی دولت و مبارزه با جماعات مذهبی جهت تحکیم پایه های آیین دولتی زرتشت مطالب چندانی به دست نمی دهند .

از اینرو در این تحقیق تلاش می شود تا سیاست دینی کر تیر و کوششهای او جهت استقرار آیین رسمی در آغاز شاهنشاهی ساسانیان تا حد امکان مورد بررسی قرار گیرد .

سوالات تحقیق:

* کر تیر برای استقرار آیین رسمی دولتی در شاهنشاهی ساسانی چه مراحل را پشت سر گذاشت ؟

* کر تیر برای رسیدن به بالاترین مراتب قدرت مذهبی و سیاسی چه مراحل را در طی دوره نخستین پادشاهان ساسانی گذراند ؟

* کر تیر در شکل گیری روند مناسبات میان دین و سیاست از چه جایگاهی برخوردار است ؟

* سیاست دینی کر تیر در ایجاد آیین رسمی زرتشت چه نتایجی را برای جماعات مذهبی به همراه داشت ؟

* فعالیتهای دینی کر تیر در استواری و اشاعه ی اصول آیین زرتشت در شاهنشاهی چه بود ؟

فرضیات :

* نخستین مرحله از فعالیت های کر تیر برای رسمی کردن آیین زرتشت مربوط به روزگار پادشاهی شاپور یکم بود . بنای آتشکده در سراسر شاهنشاهی و تنبیه مرتدان مذهبی را می توان نشانه هایی از کوشش کر تیر جهت رسمی کردن آیین زرتشت تلقی کرد .

دخالت کر تیر در حل مشکل جانشینی هرمزد یکم که به برکناری نرسی و روی کار آمدن بهرام یکم انجامید را می توان اقدام دیگری از سوی کر تیر برای تحقق آرمانهای سیاسی و دینی اش به حساب آورد .

قتل مانی در روزگار بهرام یکم را باید آغاز قدرت طلبی سیاست دینی کر تیر و نفوذ آیین زرتشت در دربار و کشور تلقی کرد .

تعقیب و آزار اقلیت های دینی و بدعتگذاران مذهبی در زمان پادشاهی بهرام دوم نیز مرحله نهایی تثبیت آیین زرتشت به عنوان آیین رسمی شاهنشاهی بود .

* آغاز فعالیت های کر تیر مربوط به پادشاهی شاپور است . وی در این زمان در مقابل قدرت دینی شاهنشاه از مرجعیت مطلق دینی برخوردار نیست . لکن به عنوان نماینده ی طبقه روحانیان از جایگاه بالایی در دربار شاپور برخوردار است . پس از این در زمان هرمزد یکم مقام کر تیر با کسب عنوان موبد هرمزد ترفیع پیدا می کند اما وی هنوز به عنوان قدرت مطلق دینی کشور شناخته شده نیست . تنها در پادشاهی بهرام یکم است که سیاست قدرت طلبی کر تیر مجال کافی برای خودنمایی می یابد که اعدام مانی نمودار بارزی از قدرت طلبی سیاست دینی کر تیر بود . پس از آن با جلوس بهرام دوم شاهنشاه جوانی که سخت تحت تاثیر کر تیر

قرار داشت قدرت سیاسی و دینی کر تیر به اوج خود می رسد تا جایکه کر تیر بالاترین سمت های مذهبی و دولتی را از شاهنشاه دریافت می کند .

* با ظهور کر تیر شکل جدیدی از مناسبات میان قدرت دینی و سیاسی پدید می آید که بر اساس آن قدرت دینی بر قدرت سیاسی تفوق می یابد و روحانیان به دخالت در کارهای دولتی می پردازند .

* تلاش کر تیر برای رسمی شدن آیین زرتشت منجر به تعقیب و آزار اقلیت ها و بدعت های دینی گردید و دوران سختی را برای آنها به دنبال داشت . بسیاری از آنها آنگونه که کر تیر هم به آن اشاره می کند مجبور به تبعید و اخراج از کشور شدند . در مقابل آیین زرتشت از رواج و رونق فراوانی برخوردار شده و پیروان آیین زرتشت از جایگاه مناسبی در شاهنشاهی بهره مند می شوند .

* کر تیر برای رواج آیین زرتشت به بنیان نهادن آتشکده ها ، استخدام مغان جهت اجرای مراسم مذهبی و برپایی آیین های مذهبی و اختصاص وقف های فراوان - که برای تامین امکانات اقتصادی اماکن مذهبی و روحانیان زرتشتی ضروری بود - می پردازد .

قلمرو تحقیق:

این پژوهش به بررسی تاریخ دینی و سیاسی ساسانیان از آغاز شکل گیری دولت ساسانیان تا زمان پادشاهی نرسی می پردازد و محدوده مکانی آن امپراطوری ساسانی است .

روش تحقیق:

این پژوهش بر اساس روش تحقیق تاریخی می باشد. شیوه ی گردآوری اطلاعات به صورت کتابخانه ای است که بر اساس متون نوشتاری جمع آوری شده و بعد از فیش برداری و دسته بندی موضوعی فیش ها، به صورت مطالعه ی تطبیقی به تحلیل حوادث و وقایع می انجامد.

مشکلات و موانع تحقیق:

از مشکلات این تحقیق می توان به کمبود منابع اصلی از دوره ی ساسانیان اشاره کرد. چرا که در هیچ یک از آثار پهلوی حتی به نام از کر تیر یاد نکرده اند. در آثار مورخان یونانی و رومی نیز از وجود کر تیر خبری نیست. همچنین مورخان فارسی و عربی درباره کر تیر سکوت کاملی اختیار کردند. آنچه می ماند دسترنج کر تیر است که با نگارش چهار کتیبه ی بزرگ از فراموش شدن نام خود جلوگیری کرد. نتایجی که از متن آن به دست آمد حاصل تلاش پژوهشگران معاصر است. اما تالیف اثر به زبان اصلی و یا دسترس ناپذیری این آثار از مشکلاتی بود که بر سختی کار پژوهش حاضر می افزود.

بررسی برخی از منابع:

برای شناخت تاریخ ساسانیان منابع متعدد و متنوعی در دست است که می توان آنها را رویهم رفته به شش بخش کرد: کتیبه های دوره ی ساسانی (شامل کتیبه های رسمی، کتیبه های خصوصی، کتیبه های سنگ مزار). این کتیبه ها جزء منابع اولیه ساسانیان محسوب می شود.

کتیبه های رسمی متعلق به شاهان ساسانی و درباریان است که غالباً با سه یا دو زبان پهلوی ساسانی و اشکانی و یونانی به نگارش در آمده اند . مهمترین کتیبه های دوره ساسانی عبارتند از : کتیبه ی اردشیر اول در نقش رستم ؛ کتیبه ی شاپور در نقش رجب ، کعبه زرتشت ، حاجی آباد ؛ کتیبه ی هرمزد در نقش رستم ؛ کتیبه ی بهرام اول در بیشاپور ؛ کتیبه نرسی در پایکولی ؛ کتیبه های کر تیر در سرمشهد ، نقش رجب ، نقش رستم ، کعبه زرتشت و کتیبه مهر نرسی بزرگ فرمدار (صدر اعظم) ساسانی.^۱

می توان عقیده داشت که کتیبه های ساسانی که توسط مقامات رسمی به نگارش در می آیند بایستی رویدادهای ایران را با نظر و جهت خاصی بیان کرده باشند .^۲

کتیبه ها از لحاظ مضمون دارای ارزش یکسان نیستند . برخی تنها به معرفی صاحب نگاره بسنده می کند و بعضی هم به نام و عنوان پدر و نیای شاه اشاره دارد . اما برخی از این نوشته ها سرشار از آگاهی های تاریخی هستند و گروهی نیز به نتیجه گیری پیرامون اوضاع داخلی ایران کمک می کنند . بیشتر ارزش این نوشته ها به خاطر واقعی بودن آنها است .

این کتیبه ها از سه لحاظ اهمیت دارند : به دانش ما درباره ساسانیان اولیه می افزایند از شاهان و القاب و عناوین آنها بگونه ای یاد می کنند که گویی مقام واسطه بین خدا و اتباع سلطنتی دارد . برخی از آنها را می توان به عنوان کارنامه تلقی کرد ، بنابراین بویژه در ارتباط با منابع رومی و عربی حالت اصلاحی و تعدیلی دارند .^۳

^۱ - ابوالقاسمی ، محسن ، راهنمای زبانهای باستانی (ایران جلد اول) ، سمت ، ۱۳۸۳ ، ص ۵۷-۱۵۶

^۲ لوکونین ، ولادیمیر گریگوریویچ ، تمدن ایران ساسانی ، عنایت الله رضا ، علمی و فرهنگی ، ص ۲۳

^۳ ویسهوفر ، یوزف ، ایران باستان ، مرتضی ناقب فر ، ققنوس ، ۱۳۷۷ ، ص ۱۹۴

نگاره های صخره ای یکی دیگر از منابع اولیه ساسانی است که توسط پادشاهان ساسانی بر روی صخره های سنگی پدید آمده اند (حدود سی نگاره). نگاره های شاهان ساسانی ارتباط نزدیکی با اسناد و مدارک کتیبه شناختی چه از لحاظ محل و چه از نظر موضوع دارند. مضمون غالب آنها مراسم اعطای قدرت به شاه از سوی خدایان است؛ برخی از برجسته کاریها شاهنشاه و دشمنانش را نشان می دهد و بعضی دیگر تصویر شاهنشاه و درباریانش و اعضای خاندان شاهی را به همراه دارند.^۱

در برجسته کاریهای ساسانی چهره های رسمی ساسانی تصویر شده است و توجه عمده آن هم بر روی نمایاندن پایگاه و مقام پادشاه ساسانی معطوف گردیده است. بر همین اساس در این نگاره ها می توان جدول ویژه ای از درجه ها (رجال دولتی، روحانیان، اعضای خاندان شاهی) را تشخیص داد. علاوه بر این در برجسته کاریهای ساسانی نه تنها رویدادها و عظمت شاهنشاه و آیین شاهنشاه نشان داده شده بلکه سیاست و ایدئولوژی معین هر دوره نیز به نحوی درخشان بیان می گردد.^۲

از دیگر منابع بااهمیت و پر ارزش تاریخ ساسانی آثار هنری کوچک از قبیل سکه، مهر، مهرواره است. هرتسفلد آلمانی به اهمیت سکه ها از لحاظ آگاهی هایی که درباره ی سمت و سوی تاریخ سیاسی و تاریخ هنر و اندیشه ها (ایدئولوژی) به دست می دهند اشاره دارد.^۳

منابع گروه دوم عمدتاً اسناد یونانی و لاتینی است که در بیرون از ایران قرار داشته ولی معاصر با ساسانیان بوده اند و نیز گواهی های سوریان و ارمنیان و مانویان که بیشتر آنها بعداً

^۱ - همان، ص ۱-۲۰۰

^۲ - لوکونین، ص ۴-۳۳

^۳ - همان، ص ۳۶

نوشته شدند (سده های ۵ و ۴ هجری - ۱۰-۱۱ میلادی) [منابع غربی هنگامی به ایران می پردازند که پای روم و آسیای صغیر به میان کشیده می شد] ^۱

منابع پهلوی - بویژه در ارتباط با دوره ی آغازین ساسانیان - در مرز میان منابع گروه دوم و سوم قرار دارند که از خصلت دینی، گرایشی اوستایی و حماسی برخوردار هستند. بیشتر آنها در اواخر ساسانیان و یا اوایل دوره ی اسلامی نوشته شده بودند. ^۲

منابع پهلوی به دو دسته ی دینی و غیر دینی تقسیم می شود. مهمترین نوشته های دینی عبارتند از: دینکرد، بندهش، مینوی خرد و ارداویرفنامه؛ و نوشته های غیر دینی عبارت بودند از: کارنامه ی اردشیر بابکان، شهرستانهای ایران، خسرو قبادان و ریدک و نامه تنسر و [خداینامه]. ^۳

منابع گروه سوم تاریخ ساسانیان شامل کتابهای فارسی و عربی می باشد. اطلاعات این منابع بویژه وقتی که به آغاز امپراتوری ساسانی مربوط می شود دقیق و درست نیست و تحریفاتی در این آثار دیده می شود. ارزش کار آنها در انتقال مواد و مصالح بجای مانده از زمان ساسانیان به زبان عربی است. ^۴

اکنون این سوال پیش می آید که سهم هر یک از منابع سه گانه ای که در بالا به آنها اشاره کردیم در شناساندن جایگاه و نقش دینی و سیاسی کر تیر در آغاز شاهنشاهی ساسانی تا چه اندازه ای بوده است؟ پاسخ این سوال بنا بر اهمیت نقش کر تیر بسیار عجیب می نماید!!

^۱ - ویسهوفر، ص ۱۹۶

^۲ - همان، ص ۱۹۸

^۳ - ابوالقاسمی، ص ۱۶۷

^۴ - ویسهوفر، ص ۲۰۰

از میان منابع سه گانه ی ساسانی منابع گروه های دوم و سوم چیزی در مورد کر تیر به دست نمی دهند . منابع عربی و فارسی یکسره سکوت اختیار کرده و درباره ی کر تیر هیچ اطلاعی حتی در حد نامش به دست نمی دهند . منابع یونانی و لاتینی نیز به این جهت که در بیرون از سرزمین ایران به نگارش در می آیند و غالباً فقط به هنگام تصادم ایران و روم درباره ساسانیان سخن می گویند هیچ سهمی در این خصوص ندارند . کتب پهلوی (دینی و غیر دینی) ساسانی (شاید به دلایل حکومتی و سیاسی) هم همین راه را در حق کر تیر پیموده و سکوت سوال برانگیزی درباره ی کر تیر اختیار کرده اند . بدین ترتیب برای آگاهی از تاریخ زندگی و اعمال کر تیر در سالهای آغازین شاهنشاهی ساسانی بسیاری از امکانات لازم و ضروری یعنی اسناد و مدارک تاریخی از دست می رود .

با این ترتیب آنچه برای شناخت کر تیر در دنیا پژوهش می ماند تماماً منحصر به آثار فرهنگ مادی می شود یعنی : کتیبه ها و نگاره های صخره ای و سکه ها (اهمیت این آثار در این است که دروغ در آنها راه نداشت) . این آثار از این جهت که هم تصویر و هم اندیشه های کر تیر را در خود جای داده اند از اهمیت فوق العاده ای برخوردار اند . با در نظر گرفتن سکوت منابع و ماخذ درباره ی کر تیر این یقین حاصل می شود که اگر این آثار در طول تاریخ دستخوش ویرانی و تباهی می گشت یا اینکه اصلاً پدید نمی آمد دیگر نام و یاد و خاطره ای از این روحانی طراز اول ساسانی باقی نمی ماند و از این طریق خلاء عظیمی در تاریخ دینی و سیاسی ساسانیان پدید می آمد که پر کردن آن ناممکن بود . - اهمیت آثار فرهنگ مادی در اینجاست -

برای تشریح جایگاه و نقش کر تیر در برجسته کاری ها از توضیحات عالمانه ای که والتر هینتس در کتاب یافته های تازه از ایران باستان داده استفاده فراوانی کردم . اطلاعات این کتاب از این جهت که به جزئیات دقیقی پرداخته و تفسیرهایی دقیق از پیام نقش برجسته ها

دارد بسیار با ارزش است. برای آگاهی از نفوذ و قدرت اندیشه های کر تیر دقت در جزئیات تصاویر و پیام نقوش بسیار ضروری می نماید که هینتس با نگاهی موشکافانه آنرا مورد توجه قرار داده است.

برای معرفی کتیبه های کر تیر از کتاب تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام تالیف احمد تفضلی استفاده کرده ام. همچنین برای برگردان فارسی کتیبه ها از گزارشهای دکتر داریوش اکبرزاده که ترجمه هایی از فیلیپ ژینیو (نقش رستم، نقش رجب، کعبه ی زرتشت) و مکنزی (سرمشهد) را در گزارش خود آورده است استفاده کردم. علاوه بر این، این گزارش درباره زبان و سبک و گاهشماری و سنجش و همانندی کتیبه ها بر اساس نظرات ژینیو، مکنزی و شروو توضیحاتی آورده است. گزارش های فوق دارای متن پهلوی، حرف نویسی و یادداشت هایی در پایان کتاب می باشد.

اما مهمترین کتابی که برای شناخت زندگی کر تیر به کار آمد کتاب پر ارزش ولادیمیر گریگوریوچ لوکونین تحت عنوان تمدن ایران ساسانی است. این کتاب به مسائل مربوط به بنیان یافتن دولت، تاریخ تمدن و کیش و آیین ایرانیان اختصاص یافته است مولف بر پایه بررسی های سبک شناسی نقشهای برجسته ی ساسانی بر صخره ها و نیز پژوهش سکه های ساسانی نتیجه های تازه و جالبی بدست آورده است. یکی از نتایجی که لوکونین با بررسی سکه های ساسانی می گیرد این است که با اقدامات کر تیر بویژه در روزگار شهریاری بهرام اول و دوم دین زرتشتی به دین دولتی و رسمی کشور مبدل می شود.

یکی از دیگر کتابهایی که درباره ی کر تیر مطالب زیادی دارد کتاب تاریخ ایران پژوهش دانشگاه کمبریج است که توسط مولفان خارجی به نگارش در آمده و به دست احسان یارشاطر گردآوری شد. تاریخ ایران کمبریج درباره سیاست دینی کر تیر در رابطه با پیروان اقلیتهای

دینی آگاهی های مهمی به دست می دهد . سایر منابع را می توان در چند کتاب مهم دیگر معرفی کرد : ایران باستان (یوزف ویسهوفر) ؛ دین ایران باستان (دوشن گیمن) ؛ ایران در زمان ساسانیان (آرتور کریستن سن) ؛ میراث باستانی ایران (ریچارد فرای) ؛ مانی و تعلیمات او (گئو ویدن گرن) ؛ تاریخ مردم ایران (عبد الحسین زرین کوب) ؛ شاهنشاهی ساسانی (تورج دریایی) و مانی و دین او (سید حسن تقی زاده) .